

Krzysztof Falkowski

Endogeniczne czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów przygranicznych na pograniczu polsko-rosyjskim

International Journal of Management and Economics 20, 47-61

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof Falkowski
Instytut Gospodarki Światowej

Endogeniczne czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów przygranicznych na pograniczu polsko-rosyjskim

Wprowadzenie

Problematyka szeroko rozumianego rozwoju społeczno-gospodarczego regionów¹ ma bardzo bogatą literaturę. Istotne miejsce zajmują w niej regiony przygraniczne, których znaczenie i rola wzrasta zwłaszcza w kontekście postępujących procesów integracyjnych. Jednym z głównych celów integracji jest bowiem niwelowanie dysproporcji występujących w rozwoju regionalnym, regiony zaś przygraniczne z założenia bardzo często charakteryzują się niskim poziomem rozwoju, co wynika z ich specyfiki.

Od początku lat 80. ubiegłego stulecia coraz częściej w literaturze ekonomicznej podnosi się znaczenie tzw. potencjału endogenicznego w procesie wzrostu i rozwoju społeczno-gospodarczego krajów i regionów. To właśnie w czynnikach endogenicznych, ich zasobach, jakości i sposobie wykorzystania upatruje się przyczyny nie tylko poziomu samego rozwoju, ale także regionalnego zróżnicowania tegoż rozwoju w skali kraju lub ugrupowania integracyjnego. Uzasadnia to potrzebę prowadzenia badań nad tym zagadnieniem, w tym także w przypadku regionów biednych, peryferyjnych, a takimi z reguły są regiony przygraniczne.

Klasycznym przykładem takich regionów przygranicznych, jest tzw. pogranicze polsko-rosyjskie dotychczas stosunkowo mało rozpoznane na gruncie ekonomicznym (zwłaszcza po stronie rosyjskiej). Tworzą je graniczące ze sobą bezpośrednio na odcinku 209 km dwa regiony przygraniczne: ze strony polskiej województwo warmińsko-mazurskie, ze strony zaś rosyjskiej – obwód kaliningradzki². Pogranicze to zasługuje na uwagę badawczą również z uwagi na fakt stopniowego wzrostu jego znaczenia w stosunkach rozszerzonej Unii Europejskiej z Rosją.

Głównym celem niniejszego opracowania jest weryfikacja tezy, iż przy obecnym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, mierzonego PKB *per capita*, pogranicze polsko-rosyjskie jest klasycznym przykładem obszaru podwójnie peryferyjnego (w stosunku do innych regionów narodowych oraz europejskich), znajdującego się na etapie rozwoju opartego na efektywnym wykorzystaniu posiadanych endogenicznych czynników rozwoju. W związku z tym dokonana zostanie analiza wybranych endogenicznych (wewnętrznych) czynników rozwoju społeczno-gospodarczego na pograniczu polsko-rosyjskim.

Niezbędnym warunkiem wspomnianego efektywnego wykorzystania czynników endogenicznych jest także określone zasilanie zewnętrzne (z centrum danego kraju lub ugrupowania integracyjnego). Analiza powyższego zagadnienia wymaga jednak odrębnego opracowania.

Podstawowe pojęcia: rozwój społeczno-gospodarczy, regiony przygraniczne, peryferyjność

Na gruncie teoretycznym funkcjonuje bardzo wiele różnorodnych definicji pojęcia rozwoju społeczno-gospodarczego. Świadczy to z jednej strony o wielopłaszczyznowości tego zagadnienia, z drugiej zaś o trudności w jednoznacznym jego zdefiniowaniu. Kompleksową a zarazem zwięzłą definicję pojęcia rozwoju społeczno-gospodarczego w odniesieniu do regionów sformułował np. J. Szlachta, według którego rozwój społeczno-gospodarczy regionów (rozwój regionalny) to systematyczna poprawa konkurencyjności podmiotów gospodarczych i poziomu życia mieszkańców oraz wzrost potencjału gospodarczego regionów, przyczyniający się do rozwoju społeczno-gospodarczego całego kraju³.

Można wyodrębnić na gruncie teoretycznym kilka podstawowych komponentów rozwoju regionalnego, których występowanie jest konieczne, by można było mówić o trwałym rozwoju społeczno-gospodarczym. Zalicza się do nich: wzrost gospodarczy i zatrudnienie, wzrost dobrobytu i jakości życia, wzrost atrakcyjności inwestycyjnej regionów, procesy innowacyjne i dywersyfikacja struktury gospodarczej regionów, ekorozwój i polepszenie życia w regionie, rozwój usług społecznych i kapitału ludzkiego, wzbogacenie tożsamości i procesy integracji regionalnej⁴. Jak wynika z powyższego, zagadnienie rozwoju społeczno-gospodarczego obejmuje zarówno zmiany ilościowe (szeroko rozumiany wzrost gospodarczy), jak też zmiany jakościowe (zwłaszcza w sferze społecznej).

Dla potrzeb niniejszego opracowania przyjmuje się definicję regionu przygranicznego⁵ rozumianego jako obszar zlokalizowany wzdłuż granicy państwowej, jednoznacznie domknięty przez istnienie granicy politycznej z jednej strony, z drugiej zaś charakteryzujący się szeroką strefą przejściową⁶.

Specyfikę regionów przygranicznych określa z jednej strony ich tzw. peryferyjność, z drugiej zaś wspomniany fakt bezpośredniego przylegania do granicy państwowej.

W odniesieniu do zagadnienia peryferyjności możemy mówić o dwóch zasadniczych podejściach, a mianowicie: o jej tradycyjnym, przestrzennym charakterze, oraz o nieprzestrzennej specyfice tego zjawiska, która nabiera coraz większego znaczenia w warunkach postępującego procesu globalizacji i zmiany dotychczasowych czynników lokalizacji działalności gospodarczej.

Drugim bardzo istotnym wyznacznikiem specyfiki regionów przygranicznych jest fakt istnienia granicy państwowej, która będąc sformalizowaną barierą przestrzenną, jednostronnie domyka obszar (terytorium) regionów przygranicznych. Ma to swoje przełożenie na poziom rozwoju między innymi poprzez wielkość tzw. kosztów trans-

akcyjnych, wynikających m.in. z różnic potencjałów instytucjonalnych po obydwu stronach granicy.

Endogeniczne czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów przygranicznych

Czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego regionów, w tym także regionów przygranicznych, można podzielić na dwie zasadnicze grupy z punktu widzenia kierunku oddziaływania na proces rozwoju, a mianowicie na czynniki zewnętrzne (egzogeniczne) oraz czynniki wewnętrzne (endogeniczne)⁷.

Do głównych czynników egzogenicznych (zewnętrznych) rozwoju społeczno-gospodarczego regionów zaliczyć należy przede wszystkim: procesy integracji i globalizacji, zmieniające się warunki makroekonomiczne państwa, zmiany koniunktury gospodarczej, politykę regionalną państwa, zaangażowanie inwestycyjne kapitału (krajowego, zagranicznego), konkurencyjność innych regionów, jak również współpracę regionalną.

Z kolei, do grupy czynników endogenicznych (wewnętrznych) zalicza się przede wszystkim⁸:

- zasoby środowiska geograficznego (mierzone m.in. ilością oraz jakością zasobów naturalnych)
- strukturę gospodarki (mierzoną m.in. udziałem poszczególnych sektorów w wytwarzaniu produktu regionalnego brutto – PRB)
- stan infrastruktury technicznej i społecznej (mierzony m.in. wskaźnikami nasycenia liniami kolejowymi, drogami o twardej nawierzchni, łączami telefonicznymi oraz liczbą lekarzy i łóżek szpitalnych, liczbą szkół wyższych, bibliotek publicznych, teatrów)
- ilość i jakość potencjału ludzkiego (mierzonego m.in. liczbą ludności, wskaźnikiem przyrostu naturalnego, migracji, poziomem i strukturą wykształcenia ludności)
- poziom innowacyjności gospodarki (mierzony m.in. wielkością nakładów oraz zatrudnienia w sferze badawczo-rozwojowej B+R)
- jakość szeroko rozumianej sfery instytucjonalnej (mierzoną m.in. sprawnością administracji samorządowej, ilością instytucji bankowych, ubezpieczeniowych i konsultingowych oraz izb gospodarczych, ilością procedur oraz czasem potrzebnym do założenia bądź likwidacji firmy, wskaźnikiem korupcji).

Dodatkowym, istotnym w przypadku regionów przygranicznych czynnikiem warunkującym nie tylko funkcjonowanie tych regionów, ale także poziom ich rozwoju społeczno-gospodarczego, jest sam fakt istnienia i funkcjonowania granicy państwowej, do której te obszary terytorialnie przylegają. Fakt istnienia oraz funkcjonowania granicy państwowej można postrzegać dwojako, z jednej strony jako zagrożenie dla rozwoju gospodarczego terenów do nich przylegających, z drugiej zaś jako źródło potencjalnych bodźców prorozwojowych.

Należy podkreślić, iż w miarę upływu czasu i związanego z tym postępu technicznego oraz ewolucji samych systemów terytorialnych wpływ i znaczenie niektórych czynników warunkujących rozwój regionów ulega zmianie. Wzrasta znaczenie tzw. nowoczesnych czynników rozwoju, tj.: wiedzy, instytucji, innowacyjności oraz sieciowości. Siła oddziaływania i wpływu tych czynników na rozwój jest skorelowana z istniejącym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego danego obszaru (państwa/regionu).

Pogranicze polsko-rosyjskie obszarem podwójnie peryferyjnym

Generalnie można stwierdzić, iż regiony przygraniczne tworzące tzw. pogranicze polsko-rosyjskie są klasycznym przykładem obszarów peryferyjnych, zarówno w ujęciu przestrzennym (dystans geograficzny), jak i nieprzestrzennym (dystans ekonomiczny, społeczny, organizacyjno-instytucjonalny). W tym szczególnym przypadku możemy mówić nawet o „podwójnej peryferyjności”, co w najlepszy sposób odzwierciedla poziom rozwoju społeczno-gospodarczego tych obszarów.

Z jednej strony bowiem województwo warmińsko-mazurskie, które z racji swojej przestrzennej lokalizacji stanowi północno-wschodnie peryferia Polski, na skutek ostatniego rozszerzenia Unii Europejskiej w 2004 roku stanowi także peryferia unijne. Z drugiej zaś strony, obwód kaliningradzki jest niczym innym, jak peryferiami Północno-Zachodniego Okręgu Federalnego ze stolicą w Sankt-Petersburgu, a jednocześnie peryferiami samej Federacji Rosyjskiej, o bardzo specyficznym położeniu geograficznym.

Czytelnym dowodem peryferyjnego położenia obwodu kaliningradzkiego są odległości, jakie dzieli go od najbliższych centrów ekonomicznych Rosji. Najbliższe regionalne centrum znajduje się w Pskowie, w odległości 800 km, kolejne w Sankt-Petersburgu, w odległości 1000 km, Kaliningrad zaś od Moskwy dzieli odległość aż 1290 km. Dużo mniejsze odległości dzieli Olsztyn od wybranych polskich centrów rozwoju. Odległość od Gdańska wynosi zaledwie 156 km, od Warszawy 213 km, a od Poznania 323 km. Trzeba jednak uwzględnić także samą wielkość porównywanych państw.

Obok typowego dla obszarów peryferyjnych dystansu geograficznego, wynikającego z faktu ich geograficznego położenia na obrzeżach terytorium danego państwa (lub ugrupowania integracyjnego), w znacznej odległości od centrów polityczno-społeczno-ekonomicznych, pogranicze polsko-rosyjskie charakteryzuje się także dystansem ekonomicznym w stosunku do centrów.

Zarówno polskie województwo warmińsko-mazurskie, jak i rosyjski obwód kaliningradzki należą do najsłabiej rozwiniętych regionów w swoich krajach (biorąc pod uwagę PKB *per capita*).

Województwo warmińsko-mazurskie jest jednym z najuboższych regionów Polski. Pod względem PKB *per capita*, którego poziom stanowi 77,2% średniej krajowej, zajmuje

ono dopiero 13 miejsce. Słabsze pod tym względem są tylko województwa: podlaskie (75,4%); podkarpackie (72,2%) oraz lubelskie (70,3%)⁹.

Identyczna jest sytuacja województwa warmińsko-mazurskiego pod względem poziomu rozwoju na tle pozostałych regionów państw członkowskich Unii Europejskiej. Wśród 10 najbiedniejszych spośród wszystkich 254 regionów UE-25 (na poziomie NUTS 2), aż 6 leży w Polsce. Należy do nich także województwo warmińsko-mazurskie, którego poziom rozwoju mierzony PKB *per capita* w 2001 roku wynosił zaledwie 32,5% średniej unijnej. Biedniejsze w całej Unii były tylko 2 inne polskie województwa, a mianowicie: lubelskie (31,4%) oraz podkarpackie (32,0%)¹⁰.

W przypadku obwodu kaliningradzkiego sytuacja jest podobna, jest on jednym z najbiedniejszych regionów Północno-Zachodniego Okręgu Federalnego ze stolicą w Sankt-Petersburgu (biedniejszy jest tylko obwód pskowski). PKB *per capita* obwodu kaliningradzkiego stanowiło w 2002 roku 66,3% średniego poziomu PKB *per capita* w Północno-Zachodnim Okręgu Federalnym oraz 66% średniego poziomu PKB *per capita* całej Rosji. Trzeba jednak podkreślić bardzo silną dynamikę wzrostu PKB w obwodzie kaliningradzkim, rzędu 10–12% rocznie w latach 2002–2005.

Gdyby z kolei odnieść poziom rozwoju obwodu kaliningradzkiego (mierzony PKB *per capita*) do regionów UE, okazałoby się, że nie przekracza on nawet 16% średniej unijnej. Tym samym jest on ponad 2-krotnie biedniejszy niż województwo warmińsko-mazurskie.

Peryferyjność ekonomiczna całego pogranicza polsko-rosyjskiego na tle UE-25 jest również bardzo dobrze widoczna, jeśli weźmiemy pod uwagę i porównamy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego na wybranych granicach.

Tabela 1. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego na wybranych granicach europejskich w 2001 roku (mierzony PKB *per capita*)

Pogranicze	Poziom rozwoju (EU25=100)	Dysproporcje w rozwoju po obydwu stronach granicy
Hiszpańsko-francuskie	103,1	1,12:1
Niemiecko-francuskie	106,8	1,03:1
Niemiecko-polskie	58,3	1,69:1
Polsko-rosyjskie	25,4	2,17:1
Litewsko-rosyjskie	27,6	2,45:1

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Third Report on Economic and Social Cohesion, op.cit.

Oczywiście są pewne różnice pomiędzy poziomem rozwoju poszczególnych nardowych stref przygranicznych. Nie zmienia to jednak faktu, że im dalej od tzw. „core” Unii Europejskiej, tym większe są dysproporcje rozwojowe na poszczególnych granicach, zwłaszcza na zewnętrznych granicach rozszerzonej Unii Europejskiej.

Analiza wybranych endogenicznych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego na pograniczu polsko-rosyjskim

Patrząc na zasoby środowiska geograficznego, jakimi dysponują analizowane regiony, należy stwierdzić, iż województwo warmińsko-mazurskie nie dysponuje znacznymi zasobami naturalnymi. Z surowców mineralnych występują tu w zasadzie tylko piasek, glina i żwir. W okolicach Suwałk znajdują się co prawda złoża rudy żelaza, ale z powodu dużej głębokości ich zalegania nieopłacalna jest ich eksploatacja. Ogromną zaletą i atutem tych mało zurbanizowanych i uprzemysłowionych terenów, co wynika z niewielkich bogactw naturalnych, jest czyste środowisko naturalne i duże walory turystyczne. To w nich upatruje się szansę rozwoju dla tego regionu.

Z kolei obwód kaliningradzki dysponuje znacznymi zasobami naturalnymi. Na jego terenie znajdują się bowiem największe złoża bursztynu (około 90% całych zasobów światowych). Występują ponadto złoża wysokiej klasy ropy naftowej z niską zawartością siarki. Poziom wydobycia tej ropy wynosi obecnie 0,8–0,9 mln ton rocznie, z możliwością zwiększenia tego wydobycia do 1,5–2 mln ton rocznie. Na terytorium obwodu występują również złoża węgla brunatnego (według wstępnej oceny – ok. 1,5 mld ton), torfu (2,5–3 mld m³), soli kamiennej oraz źródła wód mineralnych¹¹. Jednak jak dotychczas eksploatacja posiadanych zasobów naturalnych (poza wydobyciem ropy naftowej) nie przyczyniała się znacząco do wzrostu regionalnego dochodu.

Niski poziom rozwoju społeczno-gospodarczego regionów przygranicznych na pograniczu polsko-rosyjskim jest m.in. konsekwencją określonego położenia geograficznego oraz uwarunkowań historycznych (zwłaszcza w przypadku obwodu kaliningradzkiego¹²). Determinowało to w przeszłości oraz nadal warunkuje bieżącą strukturę gospodarek tych regionów (patrz tab. 2).

Tabela 2. Struktura wytwarzania PRB (produktu regionalnego brutto) na pograniczu polsko-rosyjskim (%)

Region	Przemysł	Budownictwo	Rolnictwo	Usługi
Województwo warmińsko-mazurskie	21,2	5,7	4,3	68,7
Obwód kaliningradzki	41,5	6,6	7,1	44,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Województw 2004, GUS, Warszawa 2004; Rossijskij statističeskij jeżegodnik. Oficjalnoje izdanie, Goskomstat Rossii, Moskwa 2004.

Przy analizie zawartych w tabeli danych dotyczących struktury wytwarzania regionalnego produktu brutto zwraca uwagę znacząco niższy udział tzw. sektora trzeciego, tzn. usług, przy jednoczesnym blisko 2-krotnie większym udziale przemysłu w PRB obwodu kaliningradzkiego niż w PRB województwa warmińsko-mazurskiego. Wynika to stąd, iż warmińsko-mazurskie ma bardziej nowoczesną strukturę gospodarki, w której

dominuje sektor usługowy, co jest niewątpliwie skutkiem z jednej strony radykalnych reform społeczno-ekonomicznych przeprowadzanych w Polsce od początku lat 90. ubiegłego stulecia, z drugiej zaś dostosowania tejże struktury do warunków funkcjonowania w ramach Unii Europejskiej. Natomiast gospodarka rosyjska ciągle jeszcze tak naprawdę stoi przed ostrymi, strukturalnymi reformami, dotyczy to również samego obwodu kaliningradzkiego.

Jednym z ważnych czynników określających i determinujących rozwój gospodarczy każdego regionu jest stan rozwoju szeroko rozumianej infrastruktury technicznej oraz społecznej. Z jednej strony jest on wypadkową poziomu rozwoju danego regionu, z drugiej jednak strony sam determinuje potencjalny rozwój.

Biorąc pod uwagę podstawowe wskaźniki (nasylenia liniami kolejowymi, drogami o twardej nawierzchni czy łączami telefonicznymi) obrazujące wspomniane nasylenie infrastrukturalne w regionach tworzących pogranicze polsko-rosyjskie, można zauważyć, iż paradoksalnie także i pod tym względem pozycja obwodu kaliningradzkiego jest zdecydowanie lepsza w porównaniu z województwem warmińsko-mazurskim.

Pod względem analizowanych wskaźników, województwo warmińsko-mazurskie zajmuje najdalsze miejsca w Polsce. Pod względem infrastruktury kolejowej – XI miejsce, infrastruktury telefonicznej – XII miejsce, zaś infrastruktury drogowej – ostatnie, XVI miejsce. W tym kontekście nie może dziwić, iż pod względem atrakcyjności inwestycyjnej województwo to znajduje się w najsłabszej, czwartej klasie¹³.

W zakresie szeroko rozumianej infrastruktury społecznej (liczba lekarzy i łóżek szpitalnych, liczba szkół wyższych, bibliotek publicznych, teatrów) oba analizowane regiony przygraniczne należą do grupy najsłabiej rozwiniętych w swoich krajach. Wynika to niewątpliwie z niskiego poziomu ich rozwoju, z drugiej zaś strony ma to bezpośrednie przełożenie na tenże rozwój, chociażby przez obniżanie poziomu jakości życia ludności na tych terenach.

Bardzo ważnym czynnikiem, w istotny sposób determinującym poziom rozwoju społeczno-gospodarczego każdego regionu jest ilość, a przede wszystkim jakość potencjału (kapitału) ludzkiego, jakim dysponuje dany region.

W województwie warmińsko-mazurskim zamieszkuje nieco ponad 1,4 mln mieszkańców (3,74% ludności Polski), w obwodzie zaś kaliningradzkim 945 tys. mieszkańców (0,66% ludności Rosji). Jednak z uwagi na powierzchnię, gęstość zaludnienia w rosyjskiej części pogranicza jest wyższa niż w części polskiej (62,7 osób/km² w stosunku do 60,7 osób/km²)¹⁴.

Pisząc o liczebności potencjalnej siły roboczej w analizowanych regionach warto zwrócić uwagę na rejestrowany w nich przyrost naturalny. Szczególnie dramatyczna jest pod tym względem sytuacja w obwodzie kaliningradzkim, gdzie przyrost naturalny jest ujemny i wynosi aż $-8,7\%$ ¹⁵. Tak wysoki ujemny przyrost naturalny w obwodzie wynika z jednej strony ze wzrostu umieralności (w 2002 r. był on większy aż 1,8 raza w porównaniu z rokiem 1990) oraz ze spadku urodzeń (w 2002 r. liczba urodzeń stanowiła zale-

dwie 56% poziomu urodzeń z roku 1990)¹⁶. Ta zła sytuacja ma bezpośrednie przełożenie na bardzo niekorzystną strukturę wiekową społeczeństwa kaliningradzkiego.

Dużo bardziej korzystna jest sytuacja obwodu kaliningradzkiego w zakresie salda migracji. W przypadku województwa warmińsko-mazurskiego jest ono ujemne i wynosi 2,1‰. Oznacza to, iż więcej osób wyjeżdża z tego województwa niż osiedla się na jego terenie. Może świadczyć to o stosunkowo niskim poziomie życia, wynikającym z niskiego poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego, stąd decyzje ludności o migracji do innych regionów w poszukiwaniu pracy czy też edukacji (najwięcej osób wyjeżdża do województwa mazowieckiego – 22,5%, podlaskiego – 16,1% oraz pomorskiego – 15,2%). Ten sam wskaźnik dla obwodu kaliningradzkiego wynosi aż 5,1‰. Tak wysoki wskaźnik salda migracji dla obwodu pokazuje, iż ta część państwa rosyjskiego jest obszarem docelowej migracji wewnątrz samej Rosji, co może świadczyć o atrakcyjności obwodu dla mieszkańców innych części Rosji o niższym standardzie życia¹⁷.

Coraz częściej jednak (w myśl teorii wzrostu endogenicznego) kładzie się nacisk nie tyle na ilość, co na jakość kapitału ludzkiego (zarówno produkcyjnego, jak i naukowo-badawczego). Na tę jakość składa się wiele różnorodnych czynników, m.in. poziom i struktura wykształcenia społeczeństwa danego regionu.

Zarówno w województwie warmińsko-mazurskim, jak i obwodzie kaliningradzkim odnotowuje się niestety dość niski poziom wykształcenia i kwalifikacji zawodowych zamieszkującej tam ludności czynnej zawodowo. Województwo warmińsko-mazurskie, pomimo jednego z największych przyrostów naturalnych w kraju, plasuje się na szarym końcu wśród polskich województw pod względem odsetka osób pobierających naukę (uczniów i studentów). Pod względem liczby studentów szkół wyższych województwo warmińsko-mazurskie zajmuje odległą, bo aż XII pozycję w Polsce (ze wskaźnikiem 386,5 osób/10 tys. ludności, przy średniej krajowej 466,1 osób/10 tys. ludności). Niski poziom rozwoju, a tym samym brak perspektyw na rozwojową, dobrze płatną pracę powoduje migrację zdolnej młodzieży oraz ludzi z wyższymi kwalifikacjami do centrów ekonomicznych, co zmniejsza potencjalną siłę konkurencyjną województwa warmińsko-mazurskiego, a w konsekwencji również społeczny potencjał endogeny niezbędny do przyspieszenia procesów rozwojowych.

W obwodzie kaliningradzkim analogiczny wskaźnik był znacząco niższy i kształtował się na poziomie 309 osób/10 tys. mieszkańców. Z jednej strony jest to dowód braku społecznej świadomości konieczności pozyskiwania wykształcenia wyższego oraz jak najwyższych kwalifikacji zawodowych, z drugiej zaś strony jest to potwierdzenie dosyć powszechnego, zwłaszcza wśród osób zamożnych, wysyłania swoich dzieci w celach edukacyjnych bądź do tzw. Rosji właściwej, bądź też, co częstsze, na zachód Europy.

Analizując jakość kapitału ludzkiego, należy także zwrócić uwagę na stopień jego rzeczywistego wykorzystania w gospodarce danego regionu, jego cenę oraz wydajność w procesie produkcji. W tym celu można się posłużyć wskaźnikiem poziomu bezrobocia bądź wskaźnikiem zatrudnienia, a także wskaźnikami kosztów pracy oraz jej wydajności na jednego zatrudnionego.

Według oficjalnych rosyjskich danych statystycznych bezrobocie w obwodzie kaliningradzkim kształtuje się na poziomie 2,0%¹⁸, zbliżonym do poziomu uznawanego w teorii ekonomii za optymalny. Tak niski poziom bezrobocia wynika przede wszystkim z faktu, iż w statystykach odnotowane są jedynie te osoby, które są oficjalnie zarejestrowane jako bezrobotne. Nie uwzględniają one siłą rzeczy osób, które faktycznie pozostają bez stałej pracy, „funkcjonują” w „szarej strefie”¹⁹.

Zdecydowanie odmiennie, wręcz dramatycznie pod tym względem wygląda sytuacja w województwie warmińsko-mazurskim, gdzie poziom rejestrowanego bezrobocia sięga aż ponad 30% ludności czynnej zawodowo (ostatnie, XVI miejsce w kraju). Dodatkowo ponad połowa bezrobotnych pozostaje bez pracy dłużej niż rok, co świadczy o zjawisku bezrobocia strukturalnego.

Analizując czynnik kapitału ludzkiego, jakim dysponują omawiane regiony, należy także spojrzeć na jego wartość (mierzoną kosztami pracy na jednego zatrudnionego) oraz wydajność (mierzoną wartością dodaną na jednego zatrudnionego).

W województwie warmińsko-mazurskim przeciętne koszty pracy są najniższe w Polsce i stanowią 86,5% średniego kosztu pracy na jednego zatrudnionego w skali całego kraju. W roku 2004 analogiczne koszty były niższe tylko w województwie podkarpackim. Ciekawą tendencją jest fakt malejących z roku na rok kosztów pracy w analizowanym województwie.

Znacznie tańsza niż średnio w kraju siła robocza (kapitału ludzkiego) jest również w obwodzie kaliningradzkim. Koszty pracy w tej części Rosji, pomimo iż z roku na rok wzrastają w wielkościach bezwzględnych, znacząco odbiegają od poziomu analogicznych wskaźników dla całej Rosji, a przede wszystkim dla Północno-Zachodniego Okręgu Federalnego Rosji. W roku 2003 stanowiły one odpowiednio 78,7% oraz 69,1%. Należy pokreślić, iż siła robocza w obwodzie jest blisko 3-krotnie tańsza niż po polskiej stronie pogranicza²⁰.

W odniesieniu do wydajności kapitału ludzkiego (wydajności pracy) należy zauważyć, iż jest ona wyższa po polskiej stronie, mimo że wydajność pracy w województwie warmińsko-mazurskim należy do jednych z najniższych w Polsce (IX miejsce wśród wszystkich województw) i stanowi blisko 95% średniej krajowej wydajności pracy. Zarówno w województwie warmińsko-mazurskim, jak i w obwodzie kaliningradzkim wydajność pracy z roku na rok wzrasta.

Coraz większą rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym państw czy regionów odgrywa czynnik innowacyjności danej gospodarki. Wśród wskaźników poziomu owej innowacyjności wymienia się m.in. nakłady oraz zatrudnienie w sferze badawczo-rozwojowej (B+R). Nakłady na ten rodzaj działalności zarówno po polskiej, jak i rosyjskiej stronie pogranicza drastycznie odbiegają nie tylko od wytycznych Unii Europejskiej w tym względzie, ale także od średniego poziomu nakładów w swoim państwie. W przypadku województwa warmińsko-mazurskiego wynosiły one w roku 2004 zaledwie 56,3 mln zł (wzrost o 3,2 mln zł w stosunku do roku 2003), co stanowiło tylko 1,09% nakładów na B+R w skali całej Polski. Niższy wskaźnik w tym względzie zanotowano

tylko w województwie podlaskim (0,99%), opolskim (0,57%), lubuskim (0,45%) i świętokrzyskim (0,36%). W przypadku zaś obwodu kaliningradzkiego wielkość tę szacuje się na poziomie 0,06% produktu regionalnego brutto, co stanowi kwotę rzędu blisko 35 mln rubli.

Biorąc pod uwagę z kolei kwestię wielkości zatrudnienia w sferze B+R należy zauważyć, iż paradoksalnie najlepiej pod tym względem wygląda sytuacja w obwodzie kaliningradzkim. W roku 2004 wskaźnik obrazujący wielkość tego zatrudnienia w przeliczeniu na 1000 osób aktywnych zawodowo wynosił aż 12,0 (co aż o 7,5 pkt. przewyższało analogiczny wskaźnik dla całej polskiej gospodarki). W województwie warmińsko-mazurskim powyższy wskaźnik wynosił zaledwie 2,0. W 15 jednostkach sektora B+R w tym województwie (na 957 jednostek w skali całego kraju) było zatrudnionych blisko 1300 osób, co stanowiło 1,6% ogólnej liczby zatrudnionych w sektorze B+R w Polsce.

Współcześnie w literaturze ekonomicznej bardzo często podkreśla się znaczenie szeroko rozumianej sfery instytucjonalnej²¹, która jest postrzegana jako jeden z najważniejszych czynników decydujących w dłuższym okresie czasu o wzroście społeczno-gospodarczym, w tym również regionów przygranicznych. W znacznym stopniu jest ona pochodną zasad obowiązujących w całym danym państwie (zwłaszcza w zakresie instytucji formalnych), niemniej jednak zależy ona także od sprawności regionalnej (lokalnej) administracji samorządowej²². Pod tym względem województwo warmińsko-mazurskie oceniane jest jako jedno z najgorszych w skali całego kraju, gorzej pod tym względem wypada jedynie województwo podlaskie²³.

W kontekście jakości potencjału instytucjonalnego istniejącego w obwodzie kaliningradzkim należy stwierdzić, że zwłaszcza w zakresie instytucji formalnych, ale także i nieformalnych, niezbędne są jak najszybsze zmiany po to, by obniżyć istniejące wysokie koszty transakcyjne prowadzenia tam działalności gospodarczej, zwłaszcza dla inwestorów zagranicznych. Służyć temu celowi oraz ogólnie poprawie klimatu inwestycyjnego ma z założenia funkcjonująca od 1 kwietnia 2006 roku nowa ustawa o specjalnej strefie ekonomicznej.

Należy jednak podkreślić, iż z roku na rok właśnie w zakresie jakości potencjału instytucjonalnego obwodu niezależni eksperci międzynarodowi obserwują poprawę na tle innych regionów Rosji. Podczas gdy w latach 2003–2004 pod względem tego potencjału obwód kaliningradzki zajmował 29 miejsce wśród wszystkich 89 regionów Rosji, to w latach 2004–2005 zajmował już 18 miejsce²⁴. Nie oznacza to jeszcze jednak wyraźnej poprawy w myśl standardów międzynarodowych.

Wnioski

1. Na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego regionów przygranicznych mają wpływ te same czynniki, co w przypadku innych regionów. Niemniej jednak siła i kierunki oddziaływania poszczególnych czynników są różne na różnych granicach,

w zależności od ich wyjściowego poziomu rozwoju. Określone znaczenie ma także w przypadku tych regionów ich specyfika, którą wyznacza tzw. peryferyjność oraz fakt bezpośredniego przylegania do granicy państwowej.

2. Coraz częściej w literaturze ekonomicznej (wraz z rozwojem teorii wzrostu endogenicznego) podkreśla się kluczowe znaczenie tzw. potencjału endogenicznego. To właśnie w potencjale własnym poszczególnych regionów (w tym regionów przygranicznych), jego ilości, a zwłaszcza jakości i sposobie wykorzystania upatruje się główne przyczyny poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego tych regionów z jednej strony, z drugiej zaś regionalnego zróżnicowania rozwoju. Szczególną rolę przypisuje się zwłaszcza jakości potencjału ludzkiego, innowacyjności, jakości rozwiązań instytucjonalnych, a także umiejętności tworzenia i funkcjonowania w sieciach współpracy.
3. Pogranicze polsko-rosyjskie jest klasycznym przykładem obszaru podwójnie peryferyjnego w stosunku do innych regionów narodowych oraz europejskich, o niskim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Dowodem na to jest istnienie zarówno dystansu geograficznego, jak i społeczno-ekonomicznego oraz organizacyjno-instytucjonalnego, jaki dzieli regiony tego pogranicza od centrów społeczno-gospodarczych.
4. Analizując poziom rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego oraz obwodu kaliningradzkiego i odnosząc ten poziom rozwoju do koncepcji etapów rozwoju ekonomicznego gospodarek M. Portera, należy wyciągnąć wniosek, iż gospodarki tych regionów nie są jeszcze na etapie rozwoju ani poprzez inwestycje, ani tym bardziej innowacje. Znajdują się bowiem na etapie potencjalnego rozwoju w oparciu o efektywne wykorzystanie posiadanych własnych czynników wytwórczych.
5. W celu podniesienia na pograniczu polsko-rosyjskim poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, przy obecnym jego poziomie należy maksymalnie efektywnie wykorzystywać posiadane zasoby endogeniczne, zwłaszcza zasoby ludzkie, jak również podnosić atrakcyjność inwestycyjną. W tym celu należy m.in.: zdecydowanie przeciwdziałać dalszemu pogarszaniu się sytuacji demograficznej (zwłaszcza w obwodzie kaliningradzkim); efektywnie wykorzystywać położenie nadmorskie i obecność niezamarzającego portu morskiego (obwód kaliningradzki); podnosić kwalifikacje siły roboczej; podnosić wydajność pracy; przyciągać inwestycje zagraniczne niskimi kosztami pracy oraz poprawą klimatu inwestycyjnego; próbować ograniczyć emigrację najlepiej wykwalifikowanych osób przez poprawę szeroko rozumianych warunków życia (zwłaszcza w województwie warmińsko-mazurskim); poprawiać nie tyle ilość, co jakość infrastruktury technicznej i społecznej; poprawiać poziom innowacyjności gospodarek regionalnych; poprawiać szeroko rozumianą sferę instytucjonalną, w tym stabilność i sprawność instytucji.
6. W perspektywie średniookresowej, przy założeniu braku zmian politycznych, obwód kaliningradzki będzie w stanie rozwijać się szybciej niż polskie województwo warmińsko-mazurskie, co może stymulować rozwój wzajemnej współpracy regionalnej.

Przypisy

¹ Bardzo często utożsamia się w literaturze pojęcie rozwoju społeczno-gospodarczego regionów z rozwojem regionalnym, merytorycznie są to bowiem pojęcia tożsame. W niniejszym opracowaniu autor posługuje się zamiennie obydwoma tymi terminami.

² Należy wspomnieć, iż z obwodem kaliningradzkim sąsiaduje także polskie województwo pomorskie, ale jedynie na niewielkim odcinku poprzez Mierzeję Wiślaną, tym samym *de facto* właściwe pogranicze polsko-rosyjskie tworzą dwa wymienione powyżej regiony.

³ J. Szlachta, Główne problemy polityki rozwoju regionalnego Polski na przełomie XX i XXI wieku, w: Strategiczne wyzwanie dla polityki rozwoju regionalnego Polski, Wydawnictwo Friedrich Ebert-Stiftung, Warszawa 1996.

⁴ A. Klasik, Strategia konkurencyjna regionu, w: Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym i regionalnym, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice 2001.

⁵ Należy zwrócić uwagę na fakt, iż w literaturze w odniesieniu do tych samych obszarów, określonych dla potrzeb niniejszego opracowania jako regiony przygraniczne, funkcjonuje szereg różnorodnych terminów o znaczeniu zbliżonym, jednak nie tożsamym. Są to m. in.: „pogranicze” i „regiony pograniczne”, „obszary przygraniczne”, czy też „strefy przygraniczne” oraz „strefy nadgraniczne”.

⁶ Por.: J.W. Kersten, Politics for Rural Pheripheral Regions in the European Community, Nijmegen Studies in Development and Cultural Change, Vol. 4, Verlag breitenback Publishers, Saarbrucken – Fort Landerdale 1990; A. Zagożdżon, Regiony peryferyjne a zagadnienia peryferyjnych układów osadniczych, „Przegląd Geograficzny” 1980, nr 52, s. 815–826.

⁷ Metody oceny rozwoju regionalnego, red. D. Strahl, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław 2006, s. 16–17.

⁸ Zestawienie własne na podstawie: G.M. Grossman, E. Helpman, Innovation and Growth in the Global Economy, MIT Press, Cambridge 1991; Ch.I. Jones, Population and Ideas: A Theory of Endogenous Growth, Working Paper No 6285, National Bureau of Economic Research, Cambridge 1997; P.M. Romer, Endogenous Technological Change, „Journal of Political Economy” 1990, No 98(5), s. 71–102; W. Kosiedowski, Wprowadzenie do teorii i praktyki rozwoju regionalnego i lokalnego, w: Samorząd terytorialny w procesie rozwoju regionalnego i lokalnego, red. W. Kosiedowski, TNOiK, Toruń 2005; Metody oceny rozwoju regionalnego, op.cit.

⁹ Dane statystyczne w niniejszym opracowaniu są przytaczane za: Rocznik Statystyczny Województw 2003, 2004, 2005, GUS, Warszawa 2004, 2005, 2006; oraz Rossijskij statističeskij jeżegodnik. Oficjalnoje izdanie, Goskomstat Rossii. Moskwa 2004.

¹⁰ Dane za: Third Report on Economic and Social Cohesion, Commission of the European Communities, Brussels 2004.

¹¹ Praktyczne informacje dla biznesmena działającego w Obwodzie Kaliningradzkim, Polsko-Litewska Izba Gospodarcza Rynków Wschodnich, Suwałki 2002, s. 10.

¹² Brak bezpośredniego lądowego połączenia obwodu kaliningradzkiego z pozostałą częścią Rosji powodował i nadal powoduje wymierne skutki ekonomiczne, chociażby koszty transportu i dystrybucji towarów. Ma to bezpośrednie przełożenie na wzrost kosztów produkcji i sprzedaży towarów, co niejednokrotnie czyni produkcję kaliningradzką niekonkurencyjną a nawet wręcz nieopłacalną. W kontekście uwarunkowań historycznych należy pamiętać, iż przez blisko pół wieku obwód kaliningradzki był *de facto* zamkniętym i pilnie strzeżonym wielkim garnizonem wojsk radzieckich. Koniec „zimnej wojny”, a tym

samym brak zasadności utrzymywania ówczesnych licznych oddziałów wojskowych, na których potrzeby nastawiona była praktycznie cała produkcja przemysłowa zlokalizowana w obwodzie, doprowadziły do bardzo trudnej, wręcz kryzysowej sytuacji makroekonomicznej na początku lat 90. ubiegłego wieku. Ma to bezpośrednie przełożenie również na obecny poziom rozwoju tej części Rosji.

¹³ Szerzej na ten temat: *Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski 2005*, red. T. Kalinowski, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2005.

¹⁴ Dane na podstawie: *Rocznik Statystyczny Województw 2005*, GUS, Warszawa 2006; *Rossijskij statističeskij jeżegodnik. Oficjalnoje izdanie*, Goskomstat Rossii, Moskwa 2005.

¹⁵ W przypadku województwa warmińsko-mazurskiego przyrost naturalny jest dodatni i wyniósł 1,6‰ w 2004 roku.

¹⁶ W 2003 roku współczynnik urodzeń wynosił 9,3‰, podczas gdy umieralności aż 18‰.

¹⁷ Warto w tym kontekście wspomnieć o polityce nowego gubernatora obwodu – Grigorija Boosa, który wystąpił z zaproszeniem skierowanym do przedstawicieli wykształconej mniejszości rosyjskiej w republikach nadbałtyckich, by przyjeżdżali do Kaliningradu.

¹⁸ Według Międzynarodowej Organizacji Pracy, która stara się szacować faktyczny poziom kaliningradzkiego bezrobocia, próbując uwzględnić przy tym „szarą strefę”, jest ono zdecydowanie, kilkakrotnie większe – na poziomie 6,2%, ale co najważniejsze, z roku na rok zmniejsza się, co może świadczyć o realnej poprawie na rynku pracy w tej części Rosji.

¹⁹ Według szacunków samych Rosjan, tzw. „szara strefa” w obwodzie kaliningradzkim może sięgać ponad 50–60% PRB. Wystarczy wspomnieć, iż jak wynika z wycenzeń Rosyjskiej Akademii Nauk około 90% kaliningradzkich przedsiębiorstw działa w szarej strefie.

²⁰ W województwie warmińsko-mazurskim przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto wynosiło w 2003 roku 462,3 USD, podczas gdy w obwodzie kaliningradzkim 161,4 USD.

²¹ Takie stwierdzenie można spotkać w pracach m.in.: R. Coasa, D. Northa, J.H. Duninga, O. Williamsona.

²² Uwzględnia się tutaj takie elementy jak: uchwalanie stosownych przepisów, zachęcanie przedsiębiorców do inwestowania przez budowanie odpowiedniego klimatu inwestycyjnego, transparentność działania, politykę inwestycyjną.

²³ Por.: W. Dziemianowicz, *Spójność gospodarcza i społeczna w Polsce w wymiarze regionalnym i wspólnotowym*, ekspertyza wykonana na zlecenie Ministerstwa Gospodarki i Pracy, Warszawa 2004.

²⁴ Dane za: Pan-European Institute, Turku 2006.

Bibliografia

- Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski 2005*, red. T. Kalinowski, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2005.
- Cappelin R., *The European Enlargement and the Guidelines of a New European Regional Policy*, University of Rome, Rome 2002.
- Copus A.K., *From Core-Periphery to Policentric Development: Concepts of Spatial and Aspatial Peripherality*, Rural Policy Group, Management Division, SAC Aberdeen, Aberdeen 2000.
- Dziemianowicz W., *Spójność gospodarcza i społeczna w Polsce w wymiarze regionalnym i wspólnotowym*, ekspertyza wykonana na zlecenie Ministerstwa Gospodarki i Pracy, Warszawa 2004.

- Falkowski K., Czynniki i ograniczenia konkurencyjnego rozwoju regionów granicznych. Ujęcie teoretyczne, w: *Wschodnie pogranicze rozszerzonej Unii Europejskiej. Czynniki i ograniczenia konkurencyjnego rozwoju*, red. E. Teichmann, SGH, Warszawa 2006, w druku.
- Kersten J.W., *Politics for Rural Pheripheral Regions in the European Community*, Nijmegen Studies in Development and Cultural Change, Vol. 4, Verlag breitenback Publishers, Saarbrücken – Fort Landerdale 1990.
- Klasik A., *Strategia konkurencyjna regionu*, w: *Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym i regionalnym*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice 2001.
- Lösch A., *Gospodarka przestrzenna. Teoria i lokalizacja*, PWN, Warszawa 1961.
- Lucas R.E., *On the Mechanism of Economic Development*, „*Journal of Monetary Economics*” 1988, No 22/1.
- Modern Business Cycle Theory*, red. R. Barro, Harvard University Press, Cambridge 1989.
- Rola granicy i współpracy transgranicznej w rozwoju regionalnym i lokalnym*, red. A. Mync, R. Szul, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1999.
- Rocznik Statystyczny Województw 2003, 2004, 2005*, GUS, Warszawa 2004, 2005, 2006.
- Rossijskij statističeskij jeżegodnik. Oficjalnoje izdanije*, Goskomstat Rossii, Moskwa 2004.
- Rykiel Z., *Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Ossolineum, Wrocław 1991.
- Szlachta J., *Główne problemy polityki rozwoju regionalnego Polski na przełomie XX i XXI wieku*, w: *Strategiczne wyzwanie dla polityki rozwoju regionalnego Polski*, Wydawnictwo Friedrich Ebert-Stiftung, Warszawa 1996.
- Third Report on Economic and Social Cohesion*, Commission of the European Communities, Brussels 2004.
- Zagożdżon A., *Regiony peryferyjne a zagadnienia peryferyjnych układów osadniczych*, „*Przegląd Geograficzny*” 1980, nr 52, s. 815–826.

* * *

Endogenous factors of the socio-economic development of the Polish-Russian borderland regions (Summary)

The significance and role of the borderland areas is increasing together with the carried out process of European integration. One of the main integration objectives is reduction of the existing disproportions in regional development; the borderland regions very often characterise low level of development.

Since the beginning of the eighties of the last century, a significance of so-called endogenous potential has been occurred in the process of growth and economic development of countries and regions. The endogenous factors, their resources, quality, and the way of their utilization are viewed as determinants of a development level, as well as

regional differentiation of this development on the national or integrational group level. It justifies the need for the further studies on this problem, including the impoverished, peripheral regions, which usually are borderland areas.

A classical example of the borderland regions, hitherto relatively little recognized in the economic context, is the Polish-Russian borderland which comprise two regions spread lengthwise over 209 km: the Warmińsko-Mazurskie voivodship on the Polish side, and the Kaliningrad District on the Russian side.

The main objective of the article is verification of the thesis that on the current level of socio-economic development measured with the GNP per capita, the Polish-Russian borderland region is a classic example for the double peripheral area (in relation to other national and European areas). The Author analyses the selected endogenous, i.e. internal, determinants of the socio-economic development on Polish-Russian borderland territories.